

ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

Олексій Волохов,

кандидат юридичних наук, адвокат,

партнер SLA Attorneys

ORCID: 0009-0007-7559-3567

DOI 10.32782/2306-9082/2023-50-12

УДК 340.13-027.235

Окремі підходи до визначення поняття ефективності правових норм

Якісне та ефективне законодавство є основою для функціонування правової держави та реалізації принципу верховенства права. Ефективне законодавство забезпечує стабільний розвиток суспільства і держави, зменшує ризики виникнення конфліктних ситуацій у їх взаємовідносинах та сприяє економічному процвітанняю. Можна сказати, що ефективне право, правова система формує цінності та містить норми, які відповідають інтересам як суспільства, так і держави, а отже будь-яка успішна правова реформа направлена на прийняття ефективних норм права.

В умовах стрімкого розвитку різних галузей права та постійного оновлення їх нормативної бази постає питання переосмислення підходів до ефективності норм права, визначенні сутності поняття ефективності правових норм з огляду на необхідність його універсалізації в правовій науці.

Питання характеристики та трактування поняття ефективності

правових норм досліджувалось у працях зарубіжних та українських науковців, зокрема: А. Аллотт, А. Койдер, А. Росс, Х. Ксантакі, Ю. Почепцова, Ю. Куниш, В. Завальнюка, Т. Подковенко, О. Донченко, Н. Хоек, П. Гуйван, Д. Драч, Т. Михайліної, М. Стефанюк, М. Боруцької-Арктової, О. Марченко, М. Хотел, А. Рихлевської, Ю. Довгань, А. Гречаної, Л. Купіної. Незважаючи на існування певного масиву наукових досліджень у даній сфері, існує потреба комплексного аналізу сучасного стану розвитку вказаної проблематики.

Розглянемо основні наукові підходи до визначення сутнісних ознак зазначеного поняття.

По-перше, слід виокремити цільовий підхід, який передбачає характеристику зазначеного поняття через призму ознаки очікуваної результативності (ефектів) (або цільової ознаки).

В контексті зазначеного підходу можемо виділити позиції А. Койдера, за твердженням якого ефективність

правових норм є результатом реалізації цілей правотворчості, які були передбачені положеннями нормативно-правових актів, і який характеризує очікувані і виключає невимірювані, негативні наслідки. Автор також зазначає, що ефективність правових норм може бути визначена за такими критеріями, зокрема: 1) ефективність правотворчості; 2) ефективність трактування правових норм; 3) ефективність правозастосування. У кожній із цих сфер існують чинники, які визначають даний тип ефективності. А. Койдер виділяє також пряму ефективність правових норм, яка передбачає результат створення за допомогою права запланованих наслідків без можливого виникнення позаправових і непрямих факторів [1, с. 44]. Відповідно, А. Койдер розглядає досліджуване поняття виключно з позицій орієнтури на цільову ознаку. Можемо підтримати погляди Ю. Почепцова, який наголошує на певній дискусійності оцінки зазначеного поняття виключно з позицій акценту на вказаній ознаці [2, с. 41]. Обмеженість цільової ознаки, як справедливо відмічає Ю. Почепцов, обумовлена тим, що прихильники даного підходу орієнтуються виключно на цілі правових норм і ігнорують існування інших аспектів зазначеного поняття, зокрема, оцінки, критеріїв, особливостей змін, поширеності на суспільні відносини, формалізації цілей правових норм.

В дослідженні Ю. Куниш [3, с. 79–80] зазначене поняття також розглядається з позицій орієнтури на цільову ознаку. На думку авторки, ефективність правових норм – це такий стан вказаних норм, який відповідає наслідкам, встановленим і очікуваним законодавцем або іншими суб'єктами (органами, які застосовують право, зацікавленими особами). За твердженням дослідниці, мірою ефективності правових норм є ступінь реалізації передбачуваних цілей, і він

передбачає наявність ефективності порогу правових норм, який означає мінімальне досягнення відповідності очікуваних ефектів від правозастосування. Приймаючи за основу цільовий підхід, більш широке визначення пропонує Л. Купіна, яка визначає ефективність правових норм як співвідношення цілей, визначених законодавством при формулюванні норми права, та результатів, досягнутих внаслідок її реалізації, застосування, враховуючи при цьому об'єктивні та суб'єктивні чинники, які мали вплив на процес реалізації норми [4, с. 186]. Відмічаємо, що вказані вище автори, як і А. Койдер, розглядають досліджуваний феномен виключно з огляду на можливість досягнення за допомогою правозастосування правових норм очікуваних цілей (наслідків).

По-друге, можемо виокремити підхід до трактування сутності вказаного поняття, пов'язаний із його визначенням в контексті акценту на антропоцентристській ознаці. А саме, в рамках даного підходу передбачено, що в основу ефективності правових норм законодавець повинен закладати орієнтир на те, що пріоритетом правового регулювання виступає громадянин, його права і свободи, законні інтереси, форми життєдіяльності і організації. Відповідно вказаний підхід може також ідентифікуватись як гуманістичний.

В площині положень зазначеного підходу слід розглянути зміст роботи В. Завальнюка [5, с. 48], в якій сформульовано трактування сутності даного поняття. А саме, автор відмічає, що ефективність правових норм є рівнем матеріальної і духовної реалізації індивідів, яка забезпечується в рамках правового регулювання в контексті відповідного історико-культурного контексту. За твердженням дослідника, в основу метапринципу правових норм повинно бути покладено принцип людяності як відповідності

людей їх соціальної природі, і він повинен виступати у якості основи антропоцентристської структури права. В. Завальнюк наголошує, що орієнтир на антропоцентризм передбачає, що пріоритетом цілей правових норм і ознакою їх ефективності є людина, її права, інтереси, свободи, а не потреби держави, суспільства, норми правових приписів. Згідно із позиціями В. Завальнюка, критеріальною основою ефективності правових норм в рамках зазначеного підходу виступає рівень задоволення потреб людини, реалізації її прав і інтересів тощо. Аналогічних позицій стосовно визначення характеру ефективності правових норм дотримуються Т. Подковенко [6], О. Донченко [7], Н. Хоек та співавтори [8].

Як відмічає П. Гуйван [9, с. 113], в розрізі акценту на антропоцентристській ознаці виникає питання дотримання балансу в межах соціальної і юридичної ефективності правових норм. У випадку орієнтиру на соціальну складову використовується відповідна оціночна критеріальна база ефективності правових норм, пов'язана із визначенням досягнення певного рівня соціальних цілей [6].

На наш погляд, орієнтир на зазначену ознаку як основу вказаного поняття спрощує розуміння досліджуваного феномену, але її врахування безумовно актуальне при характеристиці правової природи сутності поняття ефективності правових норм.

По-третє, необхідно відзначити підхід до формулювання сутності зазначеного поняття з огляду на врахування процесуальної ознаки. За твердженням Ю. Почепцова [10, с. 41], в рамках вказаного підходу передбачено, що ефективність правових норм визначається у якості особливого різновиду юридичного процесу, пов'язаного із безперервним, постійним процесом дії правових норм на суспільні відносини, їх ефективність.

Цікавою з цього приводу є думка А. Росса, який визначає ефективність закону в контексті роботи судових органів під час прийняття рішень щодо власне застосування цього закону у своїй судовій практиці. Росс вважає, що ефективні норми права мають формувати сталу судову практику, адже такі норми повинні бути зрозумілими суддям і не викликати сумнівів щодо правильності їх застосування [11, с. 35].

По-четверте, варто виділити підхід до трактування вказаного поняття, пов'язаний із акцентом на тому, що даний феномен є виміром рівня функціональної дієвості права, правотворчості і правових норм (ознака дієвості правових норм).

В межах зазначеного підходу слід відмітити позиції В. Веклич [12, с. 20], який вказує, що ознака функціональної дієвості визначає фактичну ефективність або об'єктивний регулятивний вплив на релевантні суспільні відносини, який формується з огляду на вплив як правових, так і не правових чинників, що стосуються функціонування даної сфери. Схожі позиції стосовно виокремлення так званої функціональної дієвості (або ефективності) сформульовані в положеннях дослідження М. Стефанюк [13].

В контексті зазначеного підходу потрібно відмітити позиції М. Боруцької-Арктової [14, с. 15], яка визначає трактування досліджуваного поняття як в широкому, так і у вузькому сенсу. А саме, за твердженням авторки, ефективність правових норм у широкому сенсі є фактичним дотриманням очікуваних соціальних результатів їх реалізації відповідно до намірів законодавця, а ефективність правових норм у вузькому сенсі є відповідністю поведінки адресата правової норми до моделі поведінки, що передбачена положеннями, встановленими в стандарті. Відповідно, оцінюваний акцент на ознаці функціональної дієвості

напряму пов'язаний із цільовою ознакою ефективності правових норм, без якої неможливе існування першої.

По-п'яте, акцент на функціональній дієвості може також передбачати необхідність врахування ознаки якості правотворчості (якісний підхід). Зокрема, з позицій такого підходу може оцінюватись політика правового регулювання, професійність та компетентність суб'єктів, які розробляють та ухвалюють ті або інші правові норми, відповідність правових норм на рівні різних галузей права, різних нормативно-правових актів тощо. Актуальність орієнтиру на вказану ознаку очевидна з огляду на процеси реформування різних сфер законодавства України, які в тому числі стосуються усунення невідповідності правових норм на рівні нормативно-правових актів щодо певних видів правовідносин, процесів, повноважень (в тому числі їх дублювання, можливість якого визначено положеннями правових норм і ідентифікує їх відповідну якість) тощо. Існування широкого спектру невідповідності правових норм нормативно-правових актів характерне для більшості галузей права України, про що свідчать численні наукові дослідження (приклад дослідження О. Марченко [15] питань невідповідності правових норм регулювання відносин у сфері містобудування), матеріали судових справ щодо спорів, в тому числі пов'язаними із наявністю колізій щодо регулювання правовідносин.

По-шосте, слід виокремити структурний підхід, який передбачає визначення терміну ефективності правових норм як з позицій визначення його видів, так і рівнів (структурна або багаторівнева ознака).

В контексті посилання на вказаний підхід можемо розглянути зміст роботи М. Хотел, А. Рихлевської [16], в якій представлено поділ ефективності правових норм залежно від її рівнів. Зокрема, за твердженням авторів,

можна виділити три наступних рівні ефективності правових норм, серед яких:

- рівень відношення наслідків функціонування правових норм щодо цілей, які передбачає законодавець (у широкому розумінні). Досягнення цілей правових норм може оцінюватись як на рівні конкретного нормативно-правового акту і його положень, так і в розрізі галузі права;

- рівень ефективності застосування актів права (відповідність правових норм цілям законодавця та цілям особи, яка приймає рішення). В умовах гармонійного законодавства вказане співвідношення повинно бути збалансованим, хоча на практиці зазначене не завжди реалізується, відповідно виникає той або інший рівень ефективності зазначеної категорії;

- рівень ефективності способів реалізації актів застосування права (найбільш вузький підхід, який враховує як цілі законодавця, так і особи, яка приймає рішення та особи, яка виконує правові розпорядження). Вказаний спосіб реалізації може бути визначений як на рівні прямих законів, так і встановлено в межах підзаконних актів, положень тощо. Як приклад, захист прав і інтересів місцевих громад і їх громадян і суб'єктів в Україні здійснюється як самостійно (способи самозахисту), так і з використанням способів захисту, які можуть застосовувати органи, які мають повноваження щодо його реалізації. Зокрема, передбачено залучення до цієї процедури органи місцевого самоврядування, на які покладено вказані повноваження в рамках законодавства про місцеве самоврядування (Ю. Довгань [17]. Наділення зазначених органів вказаними повноваженнями передбачено ст. 15, 28, 34 Закону України «Про місцеве самоврядування»). Перелік способів захисту, які можуть застосовуватись щодо господарських відносин на загальному рівні передбачено п. 2

ст. 20 ГК України. Стосовно їх використання з боку органів місцевого самоврядування як суб'єктів господарських відносин законодавство не передбачає, тому на практиці використовують ті, які встановлено на рівні загального законодавства. Відповідно, щодо ефективності вказаних способів виникають дискусії, існує проблема їх вірного вибору та реалізації на рівні вказаних учасників господарських відносин.

По-сьоме, можна виділити підхід щодо характеристики феномену ефективності правових норм з позицій корисності та економічності. Мається на увазі рівень обґрунтованої корисності (суспільно значущої) і економічної доцільності використання в рамках окремої правової системи тих або інших правових норм.

В площині даного підходу можемо відзначити погляди А. Гречаної [18, с. 279], яка пропонує розглядати сутність зазначеного поняття в розрізі таких ознак, зокрема: економічності (показник корисності юридичного регулювання, скоригований з огляду на кількість витрат на його реалізацію (робота людських ресурсів, використання фінансових ресурсів); корисності (фактичної ефективності, оцінюваної в розрізі доцільності, обґрунтованості правових норм, їх реальних позитивних ефектів); доцільності і обґрунтованості (вимог і умов, які відносяться переважно до рівня законності, правової культури, правотворчості і обумовлюють таке формування порядку реалізації і змісту правових нор, які забезпечують результативне, дієве регулювання суспільних відносин); фактичної ефективності (рівень балансу в рамках досягнення певних результатів і метою правових норм, заради якої їх було встановлено в рамках певних нормативно-правових актів). Слід зауважити, що в рамках визначення дослідниці виділено ознаки корисності і економічності, також здійснено посилання на згадану

вище цільову ознаку, яка ідентифікована як ознаки доцільності і обґрунтованості.

Виділяючи рівень обґрунтованої корисності (суспільно значущої) слід згадати про дослідження А. Аллота, який визначає ефективність норм права як ступінь їх дотримання та можливість виправлення недоліків, несправедливості чи суперечки в суспільстві, адже саме ця можливість вказує наскільки норма права здатна досягти своїх цілей [19, с. 234]. Аналогічну позицію займає Х. Ксантакі, яка говорить про ефективність закону, як відображення зв'язку між метою та наслідками дії закону; ефективність виражає ступінь, до якого норма права здатна спрямовувати ставлення та поведінку цільових груп відносно до того, що було передбачено законодавцем [20, с. 17].

По-восьме, можна виділити синтезований (або інтегративний) підхід, який передбачає трактування сутності досліджуваного поняття через призму врахування його основних ознак, які не викликають дискусійності.

З огляду на актуальність вищезгаданих ознак, які характеризують зазначений феномен, здійснено спробу його трактування, яке визначається в розрізі орієнтиру на восьмий науковий підхід. А саме, ефективність правових норм є результатом досягнення цілей правотворчості, встановлених в рамках положень нормативно-правових актів і націлених на врегулювання суспільних відносин з орієнтиром на основні принципи права та виступає показником якості правотворчості і суспільно значущої корисності.

Представлене визначення враховує більшість обґрунтованих сутнісних ознак зазначеного феномену, і забезпечує розвиток нових теоретичних засад для створення подальшої методологічної бази щодо оцінки ефективності правових норм. Основні ознаки, які визначають сутність поняття ефективності

правових норм, серед яких виділяють: ознаку, ознаку дієвості правових норм, ознаку очікуваної результативності (ефектів) (або цільову ознаку), антропоцентристську ознаку, процесуальну ознаку, ознаку дієвості правових норм, ознаку якості правотворчості, структурну або багаторівневу ознаку, ознаки корисності та економічності.

Список використаних джерел

1. Kojder A. Ograniczenia skuteczności prawa. *Skuteczność prawa*. 2010. № 1. P. 43–45.
2. Почепцов Ю. В. Ефективність права як юридична категорія. *Право і суспільство*. 2018. № 2. С. 39–45.
3. Kunysz J. Skuteczność prawa: (zagadnienia wybrane). *Administracja: teoria, dydaktyka, praktyka*. 2014. № 2(35). P. 67–93.
4. Купіна Л. Генезис поняття ефективності норм права. *Публічне право*. 2017. № 3(27), С. 180–189.
5. Завальнюк В. Ефективність права: антропологічний та євроінтеграційний аспекти. *Lex Portus*. 2017. № 1(3), С. 39–49.
6. Подковенко Т. Принцип антропоцентризму в контексті сучасного праворозуміння. *Юридичний вісник*. 2012. № 2(23). С. 21–25.
7. Донченко О. Прояв принципу гуманності в деяких галузях права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2019. № 42. С. 4–8.
8. Hoek, N., Kaststeen, I., van Gils, S., Janssen, E. and van Gils, M. Implementing Rights of Nature: An EU Naturesship to Address Anthropocentrism in Environmental Law. *Utrecht Law Review*. 2023. № 19(1). P. 72–86.
9. Гуйван П. Сутність принципу ефективності права. часовий аспект. *Вісник НТУУ «КПІ»*. 2018. № 3(39). С. 111–116.
10. Почепцов, Ю. Ефективність права як юридична категорія. *Право і суспільство*. 2018. № 2, 2. С. 39–45.
11. Ross A. On Law and Justice, New Jersey: The lawbook Exchange, ltd. 2004. 383 pages.
12. Веклич В. Норми права і норми моралі за сучасних умов: потенціал для розвитку або деградації. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. № 5,1. С. 16–21.
13. Stefaniuk, M. Skuteczność prawa i jej granice. *Studia Iuridica Lublinensia*. 2011. № 16. P. 55–72.
14. Borucka-Arctowa, M. O społecznym działaniu prawa. Państwowe Wydawn. Nauk., 1967. 281 pages.
15. Марченко, О. Порухення вимог законодавства у сфері будівництва. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 7. С. 96–103.
16. Hotel, M., Rychlewska, A. Jurydyzacja życia a skuteczność prawa. *Kwartalnik Prawo-Społeczeństwo-Ekonomia*. 2015. № 1. P. 43–53.
17. Довгань Ю. Органи місцевого самоврядування як суб'єкти забезпечення захисту прав споживачів. *Європейські перспективи*. 2020. № 2. С. 162–166.
18. Гречана А. Правові проблеми забезпечення ефективності права. *Новітні кримінально-правові дослідження*. 2017. № 1. С. 279–282.
19. Allott A. The Effectiveness of Laws. *Valparaiso University Law Review*. 1981. Volume 15. P. 229–242.
20. Xanthaki H. On Transferability of Legislative Solutions: The Functionality Test'. *Drafting Legislation. A Modern Approach*. 2008. P. 1–19.

Волохов О. С. Окремі підходи до визначення поняття ефективності правових норм

Метою статті є систематизація підходів щодо виокремлення ознак феномену ефективності правових норм та формулювання універсального підходу до його визначення.

Для реалізації зазначеної мети сформульовано низку завдань, а саме: визначити підходи стосовно основних характеристики вказаного поняття; сформулювати універсальне трактування сутності поняття ефективності правових норм.

В статті використано методологічну базу, представлену низкою методів. Зокрема, за допомогою методу індукції на підставі аналізу окремих підходів, положень наукових праць здійснено формулювання висновків стосовно сутнісних ознак досліджуваного поняття. Метод порівняння використано в цілях співставлення позицій авторів стосовно оцінюваних питань. Метод систематизації дав змогу сформулювати перелік сутнісних ознак поняття ефективності правових норм. Формально-юридичний метод дав змогу встановити структурні складові терміну ефективності правових норм.

Встановлено, що до складу основних ознак, які характеризують сутність поняття ефективності правових норм, який складається із: ознаки очікуваної результативності (ефектів) (або цільової ознаки), антропоцентристської ознаки, процесуальної ознаки, ознаки дієвості правових норм, ознаки якості правотворчості, структурної або багаторівневої ознаки, ознаки корисності та економічності. Керуючись змістом вказаних ознак сформульовано трактування сутності досліджуваного поняття, яке враховує ті з них, які не викликають дискусійності. В рамках авторського підходу визначено, що ефективність правових норм є результатом досягнення цілей правотворчості, встановлених в рамках положень нормативно-правових актів і націлених на врегулювання суспільних відносин з орієнтиром на основні принципи права та виступає показником якості правотворчості і суспільно значущої корисності.

Наукова новизна представленого дослідження полягає в розвитку теоретичного забезпечення в сфері розробки категоріального апарату та встановлення сутнісних ознак зазначеного поняття, а саме, запропоновано і обґрунтовано виокремлення такої ознаки як якість правотворчості і визначено трактування феномену ефективності правових норм з урахуванням більшості розглянутих ознак.

Ключові слова: ефективність правових норм, ознака очікуваної результативності (ефектів) (цільова ознака), антропоцентристська ознака, процесуальна ознака, ознака дієвості правових норм, ознака якості правотворчості, структурна або багаторівнева ознака, ознаки корисності та економічності.

Volokhov O. Separate approaches of determining the concept of effectiveness of legal norms

The aim of this article is to systematize approaches to distinguish the signs of the phenomenon of the effectiveness of legal norms and to make a general approach of its definition. A several tasks were formulated, namely, to get the specified aim: to determine approaches regarding the main characteristics of the specified concept; formulate a universal interpretation of the essence of the concept of the effectiveness of legal norms.

The article uses a methodological base represented by several methods. Using the method of induction based on the analysis of individual approaches, provisions of scientific works, the conclusions of the essential features of the studied concept was carried out. The comparison method was used to compare the positions of the authors regarding the assessed issues. The method of systematization made it possible to formulate a list of essential features of the concept of effectiveness of legal norms. The formal legal method made it possible to establish the structural components of the term of effectiveness of legal norms.

The main features characterizing the essence of the concept of the effectiveness of legal norms consists of a feature of expected effectiveness (effects) (or a target feature), an anthropocentric feature, a procedural feature, a feature of the effectiveness of legal norms, a feature of the quality of law-making, structural, or multi-level signs, signs of utility and economy. Guided by the content of the indicated signs, the interpretation of the essence of the studied concept is formulated, which considers those of them that are not controversial. In the framework of the author's approach, it is determined that the effectiveness of legal norms is the result of achieving the goals of law-making, established within the framework

of the provisions of normative legal acts and aimed on the regulation of social relations with reference to the basic principles of law and is an indicator of the quality of law-making and socially significant utility.

The scientific novelty of the presented research consists in the development of theoretical support in the field of development of the categorical apparatus and the establishment of essential features of the mentioned concept, namely, it is proposed and substantiated to choose such a feature as the quality of law-making, and the interpretation of the phenomenon of the effectiveness of legal norms, considering most of the considered features.

Key words: effectiveness of legal norms, sign of expected effectiveness (effects) (target sign), anthropocentric sign, procedural sign, sign of the effectiveness of legal norms, sign of the quality of law-making, structural, or multi-level sign, signs of utility and economy.